

IDEOLOGI, PROPAGANDA OG MASSEBEVEGELSE

FASCISMEN SOM LÆRESTYKKE

KNUT VENNESLAN

1. Ideologienes betydning
2. Den historiske bakgrunn
3. Den nye situasjonen i 1933
4. Omformingen av det tyske menneske
5. Arbeiderklassens motstand - og erobring
6. Arbeidslivets reorganisering. "Kraft durch Freude"
7. Fritiden organiseres
8. Arbeidsmiljøet forbedres
9. Resultater i ideologiseringsprosessen
10. Den nye ungdomsbevegelsen
11. Naturen som virkemiddel
12. Den nye forførende livsstil

1. Ideologienes betydning

De tyske fascistene var ikke bare ute etter statsmakt og politisk herredømme, men etter den "verdanskuelige erobring av det tyske folk". Individene skulle omformes og gjøres til integrerte medlemmer av det tyske folkefelleskap. Etter maktovertagelsen i 1933 står det nye menneske på dagsordenen. Hitler uttrykker seg klart nok: "I de siste toogethalvtusen år har med få unntak nesten samtlige revolusjoner vært mislykkete fordi deres førere ikke forsto at det vesentlige ved en revolusjon ikke er maktovertagelsen, men oppdragelsen av menneskene" (tale fra begynnelsen av 1933). Andre ledende nasjonalsosialister snakket om den "totale nyforming av det tyske menneske".

Dette betinget selvfølgelig fra fascistenes side en markant vektlegging på ideologi og propaganda. I det følgende skal vi se nærmere på hvorledes de gikk frem etter 1933, hvilke tiltak de satte i verk og hvilke virkninger de tok sikte på å oppnå. Det er imidlertid først nødvendig å kaste et blikk på den historiske bakgrunn, også for å få presisert vår problemstilling!

2. Den historiske bakgrunn

Det hadde lyktes nasjonalsosialistene å etablere en fascistisk massebevegelse. Ved valget i 1932 stemte 37,4% på NSDAP. Massebevegelsen hadde stor betydning for selve maktovertagelsen. Uten denne ville ikke maktovertagelsen

vært mulig selv om den som sådan skyldtes Hitlers kompromiss med kapitalkreftene og de tradisjonelle overklasser. "Motfolket" som Hitler taler om, var godt organisert. Visse oppløsningstendenser kommer likevel til syne fra høsten 1932, bl.a. som følge av at den økonomiske situasjonen hadde begynt å bedre seg.¹

Etter maktovertagelsen ble det nødvendig for Hitler og NSDAP med fremstøt på en rekke fronter. I løpet av kort tid ble den organiserte arbeiderbevegelse, dvs. arbeiderklassens faglige og politiske organisasjoner knust. Det lyktes videre å "temme" kapitalkreftene og de tradisjonelle overklasser: de ble overrumplet av den mann som de hadde satt til å forvalte sine interesser. Også den opposisjon som etterhvert vokste frem innen NSDAP overfor partiets offisielle og "legalistiske" linje, ble det effektivt satt en stopper for (sml. likvidasjonen av Röhm og SA i juni 1934). Det bør i denne forbindelse ikke glemmes at Hitler og NSDAP kunne flytte på et mer generelt økonomisk oppsving og at de fikk gjennomført en rekke relativt vellykkete tiltak, særlig på det økonomiske område. I alle fall i de første år etter maktovertagelsen satt Hitler trygt i sadelen.

1. Sml. til dette sakskomplekset mine artikler i "Vardøger", nr. 10, 1979.

3. Den nye situasjon i 1933

På det ideologiske og propagandistiske plan var situasjonen etter 1933 på mange måter ny. Partiets propagandaapparat var blitt bygd opp med tanke på å vinne partimedlemmer, tilhengere og støttespillere, dvs. på å etablere en massebevegelse. Massebevegelsen var organisert ut fra kampen mot de bestående forhold (Weimarrepublikken) og ble holdt sammen av et felles mål: en annen samfunnsmessig ordening.¹ For fascismen ved makten gjaldt det å bevare støtten for massebevegelsen. Nå måtte den imidlertid forvandles til en stabiliserende kraft som kunne bidra til å sikre det politiske herredømme. Dette betinget en rekke endringer rent innholdsmessig av partiets ideologi og propaganda.

Mer vesentlig var det likevel at fascismen ved makten ikke lenger bare sto overfor de grupper og sjikt som først og fremst var blitt fanget opp i massebevegelsen. Den sto overfor folket, dvs. også overfor grupper og sjikt som enten hadde forholdt seg passive eller hadde utgjort kjernen i den aktive og organiserte motstand mot fasciseringen og maktovertagelsen (fremfor alt arbeiderklassen). Heri lå utfordringen for den fascistiske ideologi og propaganda. En annen "innretning" ble nødvendig, spesielt når målet var den "totale nyforming av det tyske menneske". Men altså: ikke at fascistene var uforberedt på den nye situasjonen eller at de nevnte endringene

1. Forholdet mellom ideologi, propaganda og massebevegelsen før 1933 blir drøftet i min artikkel "Erobringen av massene" i *Kritisk fascisteforskning*, Aalborg 1982.

berørte mer grunnleggende trekk ved partiets ideologi og propaganda. Fascistene sto overfor problemer som var annerledes enn tidligere.

I denne sammenheng er det av betydning å anføre at Hitler og NSDAP gjennom maktovertagelsen og erobringen av statsmakten fikk kontroll over de ideologiske statsapparater som de dels transformerte, dels videreutviklet. Også nye apparater ble skapt. Kort tid etter maktovertagelsen så "Ministeriet for folkeopplysning og propaganda" dagens lys. I september 1933 ble "Rikskulturkammeret" opprettet med sine syv underavdelinger, nemlig for presse, radio, film, teater, musikk, kunst og litteratur. I og med den mer generelle sammensmelting av parti og stat som fant sted, må også partiets eget propagandaapparat med sitt nettverk av organisasjoner og avdelinger her trekkes frem.¹

Nå er det ikke vår oppgave å gå nærmere inn på disse apparatene og organisasjonene eller på de felter som derigjennom ble åpnet for propagandistisk virksomhet. Det vi spør om er hvorledes fascistene gikk frem og hvilke tiltak de satte i verk i en situasjon som den vi her har skissert - i og med at poenget lå i den "verdanskuelige erobring av det tyske folk", i den "totale nyforming av det tyske menneske".

1. Sml. her "Fascistisk ideologi og propaganda", København 1979.

4. Omformingen av det tyske menneske

La oss først se på fremgangsmåten og på hva det ble lagt vekt på. Det vesentlige lå ikke i og for seg i å forandre folks idéer og meninger, i å få individene til å tro på noe annet - selv om slike virkninger av mer tradisjonelle former for ideologi og propaganda ikke ble neglisjert. Avgjørende var heller ikke disiplineringen av folk med tanke på kontroll og integrasjon i det nye politiske system - selv om dette kanskje i praksis etterhvert ble hovedsaken (sml. her terroren både i sine åpne og skjulte former). Hva var så det vesentlige og avgjørende? Individene må erobres innenfra, fra "hjertet" som Hitler sier. Hva betyr dette?

Vi utlegger det slik: ved disiplinering og kontroll (som ved forandringer på idé- og meningsplanet) forblir på mange måter individene som de tidligere var. De overleverte og tilvante dagligdagse praksiser og livsformer forblir i viktige henseender uberørt, likeså det såkalte "private". Her ligger et potensial skjult, en mulighet for motstand og opposisjon, f.eks. av mer passiv karakter eller óg i form av motorganisering - en type "uro" som stadig kan stille spørsmål ved legitimiteten til den bestående ordning.

Skal fascistene vinne frem, må følgelig i alle fall hverdagen, de dagligdagse praksiser, dette mest trivielle og selvfølgelige, hvor individene virkelig føler seg hjemme, "treffes". Innsatsen må settes inn her. Først derutfra åpnet det for "hjertet", for dette "innenfra".

Det er tiltak på dette plan som vi skal se nærmere på i det følgende, tiltak altså med sikte på omforming og omstrukturering av overleverte praksiser og livsformer. Tre slike tiltak fra perioden etter maktovertagelsen blir fremhevet uten at vi kan gå inn på detaljer. De fungerer på mange måter som illustrasjoner i forhold til den skisserte problemstillingen. Vi refererer fritt alt opparbeidet materiale og er i hovedsak opptatt av tiltakene i forbindelse med arbeiderklassen.

En problematikk bør her i tillegg bli nevnt: innen den forskningen som beskjeftiger seg med dagliglivet og dets organisering (en forskningsretning som først i de senere år har vunnet frem), blir ofte dagliglivet sett på som en "blokk" av praksiser og livsformer, hvor det statlige og politiske plan og den "offisielle" ideologi og propaganda knapt vinner frem eller slår røtter. På tross av omveltninger og revolusjoner forblir her en "rest" som har sine egne lovmessigheter og mekanismer - selv om den kan omfatte mer eller mindre, alt etter hvilken type forandring vi har å gjøre med. Det finnes altså en viss grense. Problematikken er særlig blitt fremhevet i forbindelse med sosialistiske revolusjoner. Vi finner det viktig også her å ha den "in mente".

5. Arbeiderklassens motstand - og erobrerne

Som sagt var det fremfor alt arbeiderklassen som utgjorde den aktive motstand mot fasciseringen og maktovertagelsen. Gjennom de sosialdemokratiske og kommunistiske 1.mai demonstrasjoner kom i Weimarrepublikken styrken til den organiserte arbeiderklassen til syne. Demonstrasjonene var på den ene side en politisk uttrykksform som markerte klasseinteressene overfor den borgerlige offentlighet. På den andre side virket de konsoliderende inn på klassen. Bestemte tradisjoner og praksiser var knyttet til disse 1.mai demonstrasjonene.

Hva med 1.mai 1933? Det virket nærliggende å tro at NSDAP her ville følge det italienske forbilde og forby enhver demonstrasjon på denne dagen. En av de mer tradisjonelle ideologer i partiet (Rosenberg) gikk inn for dette. Ifølge Goebbels ville imidlertid en slik undertrykkelse nettopp kunne gjøre dagen til et symbol på den sosialdemokratiske og kommunistiske motstand. "Gjennom veloverveid iscenesetting kan alt gjøres", hevdet han. Goebbels' oppfatning vant frem. Arbeidernes 1.mai ble følgelig reorganisert av de nye makthaverne som en nasjonal festdag under parolen: "dagen for det nasjonale arbeid". Den 2.mai ble bygningene til fagorganisasjonene besatt, deres eiendommer og formue beslaglagt.

Hva hendte? I det følgende refererer vi i all hovedsak det materiale vedrørende Berlin som er lagt frem i

"Faschismus und Ideologie".¹ Altså: mot middag denne 1.mai stiller arbeidsstokken ved storbedriftene i Berlin opp under ledelse av NSBO, den fascistiske fagorganisasjonen, og marsjerer mot samlingsplasser i de ulike bydeler - om ikke helt frivillig som Goebbels senere innrømmer. Arbeiderne marsjerer sammen med funksjonærene og direktørene. Også bedriftseiere og parti- og statsfunksjonærer slutter seg til. På tilskuerne gjorde dette et enormt inntrykk. Dette var både overraskende og nytt. Det som vises frem er nettopp enhet og fellesskap.

Fra samlingsplassen beveger togene seg til Tempelhofer Feld. Arbeiderne er så å si de prioriterte. De går først, sammen med de øvrige fra bedriftene. Deretter følger folkene fra NSDAP og fra de andre enda ikke forbudte partiene, deretter igjen organisasjoner og foreninger av ulikt slag. Rekkefølgen som det øvrige opplegg er planlagt til den minste detalj. Og foran og bak togene er SA og SS plassert - for sikkerhets skyld.

Alle er uniformerte, arbeiderne gjennom sine arbeidsklær, andre gjennom parti- og tjenesteuniformer, andre igjen gjennom sine spesielle drakter og bunader. I det folkefellesskap som er i ferd med å bli etablert, sees ikke lenger forskjell på fattige og rike. Uniformeringen bryter med dagliglivets klesdifferenseringer og tillater ikke at klassesamfunnet vises frem.

Gatene som togene beveger seg gjennom, er som forvandlet. Fra de offentlige bygninger vaier flagg og faner.

1. "Faschismus und Ideologie" I og II, Berlin 1980. Material fra andre byer og distrikter finnes i Thomas Berger, "Lebenssituationen unter der Herrschaft des Nationalsozialismus", Hannover 1980.

Butikker og biler er pyntet og barna er kledd til fest. Bare måneder tidligere hadde klassekampen rast her, den gang da "erobringen av gaten" sto på dagsordenen. Nå er folket samlet. Det er festdag, høytid og vår.

Oppmarsjen til Tempelhofer Feld tar flere timer. Omtrent en million mennesker er i bevegelse. Men uten vanskeligheter av betydning finner togene sine på forhånd oppmålte plasser. Gradvis inntar massene Tempelhofer Feld og venter. Arbeiderne er nå blant de andre, løst revet fra sine gamle enheter og fra sine tradisjonelle organisatoriske sammenhenger. De er sammen med de andre, med folket, er en del av det nye folkefellesskapet. Folkefellesskapet selv er "synlig" - gjennom de andre, gjennom de gigantiske flagg og bannere som omkranser plassen: både hakekorset og riksbanneret, det fascistiske og nasjonale. Og det er vår og grønt og massene venter altså på føreren. De kan jo ikke bare gå sin vei. SA og SS er der og i tillegg riksvernet. Massene er trofaste, ser det ut til.

Litt før fire høres jubel fra det fjerne. Føreren nærmer seg og snart kjører bilen hans inn på Tempelhofer Feld. Armene til de hundretusener hever seg til den tyske hilsen og Hitler besvarer den - stående i bilen som langsomt kjører rundt plassen. Musikkorpene spiller opp med marsjer som både er kjente og kjære, som gjenkjennes av massene. Og så allsangen: "sangen fører bestandig menneskenes tanker sammen", "en sang er tusen ganger sterkere enn ordet", heter det i instruksjonsboken til propagandistene og ideologene i NSDAP.

Hitler taler.¹ Han taler nettopp om det som står på spill, artikulterer spenningen og det motstridende, leder det i en bestemt retning. Hva sier han?

Mai er kommet. Slik lyder det i den tyske sangen. Og gjennom mange århundrer var dagen da mai begynte, ikke bare symbol på inntoget av våren i landet. Den var òg en gledens dag, en dag for festlig stemning og sinnelag.

Det kom en tid som gjorde krav på denne dagen...og som forvandlet den til en dag for strid og indre kamp. En lære som hadde grepet vårt folk, forsøkte å forvandle dagen...til en dag for hat, broderkamp, stridigheter og nød...

Men så kom endelig besinnelsens tid...hvor tyske mennesker på nytt kan finne sammen.

Og idag kan vi igjen synge med den gamle folkesang: mai er kommet. Oppvåkningen av vårt folk har skjedd. Klassekampens symbol...forvandles nå igjen til et symbol på nasjonens store enighet og styrke. Og derfor har vi valgt denne dagen for den oppvåkningen som en dag...for gjenvinning av vår egen kraft og styrke og dermed også samtidig for det skapende arbeid - det arbeid som ikke kjenner noen snevre grenser, som ikke er bundet til fagforeninger, fabrikker og kontorer, et arbeid som vi overalt vil anerkjenne og fremme når det blir ytet i god mening for vårt folks eksistens og liv...

De millioner av mennesker som er blitt delt opp i yrker og som har falt fra hverandre i kunstige klasser, som har henfalt til standstenkning og klassevanvidd og ikke mer kan forstå hverandre, må igjen finne veien til hverandre. Vi har fattet den beslutning å føre de tyske mennesker sammen igjen og - hvis det er nødvendig - å tvinge dem sammen.

Dette er meningen med 1.mai: ...at på denne dagen alle de som er virksomme i det store maskineri som vårt skapende nasjonale arbeid utgjør...engang i året rekker hverandre hendene i erkjennelsen av at intet kan skje hvis ikke alle utfører sin del av oppgaven og arbeidet. Og derfor har vi valgt som motto for denne dagen: ær arbeidet og akt arbeiderne.

Og idag føler folket at 1.mai er blitt gitt tilbake sin egentlige indre mening...Det tyske folk er kommet til seg selv...

1. Talen er gjengitt i sin helhet i "Faschismus und Ideologie", Berlin 1980.

Hitler taler altså, stadig avbrutt av massenes jubel. Han bryter med det gamle betydningssystemet, med arbeidernes bindinger til klassen, fagforeningene, partiene. Han fremmaner folkefelleskapet slik det alt på det ytre plan er iscenesatt ovenfra, organiserer en bestemt virkning: konstitueringen av individene som fascistiske subjekter.

Så jubelen etter talen. Og igjen allsangen med nasjonale og fascistiske sanger. Musikkorpene spiller sine marsjer. Til slutt: fyrverkeriet med enorme lys- og lydeffekter, "det største fyrverkeri som noen gang er sett i Europa". "I gigantisk flammeskrift lyste to hender som forenes opp. Under dette sto å lese enorme bokstaver: dagen for det tyske arbeid. Tusener og atter tusener av ildblomster utgjorde rammen for dette symbolske bilde", "et bidrag til å oppheve de tidligere klassemotsetninger og til å slutte menneskene sammen i et enhetlig folkefelleskap som aldri mer skal ødelegges", heter det i partiavisen "Volkische Beobachter".

Goebbels oppsummerer senere: 1.mai "ble til en grandios demonstrasjon av den tyske folkeviljen", men legger også til at overfor den enorme masse som her var blitt satt i bevegelse, kunne en minste feil ha ført til katastrofe. Og som sagt ble altså dagen etter bygningene til de sosialdemokratiske og kommunistiske fagorganisasjonene besatt, deres eiendommer og former beslaglagt.

Så langt denne 1.mai 1933. Og hva var poenget, hva tok fascistene sikte på gjennom denne form for tiltak? Man kan uten tvil si at det gjaldt å skape en felles

stemning, opplade massene rent nasjonalt slik at de følte en ny form for enhet og på denne bakgrunn også ble mottagelige for de innholdsmessige sider ved Hitlertalen.

Likevel er det ikke tilstrekkelig - og antagelig også feilaktig - bare å fremheve det stemningsmessige, emosjonelle osv. Tanken om massesuggesjon og om forføring av massene ligger da snublende nær, en tanke som forutsetter at det finnes noe opprinnelig og ekte "i" individene som forføres. Dette vil på mange måter si å ta Hitler på ordet uten å gå nærmere inn på hva han mener og gjør.

Etter vår oppfatning virker det berettiget å hevde at det foregår en bestemt organisering av handlinger og praksiser. Organiseringen skjer ovenfra, fra makthaverne og ved hjelp av selve demonstrasjonen og massemøtet. Den skjer utenfra i forhold til individene, men individene deltar og som deltagende kommer de ikke utenom å agere på foreskrevne måter.

Individene er dermed ikke lenger tilskuere og tilhørere. Makthaverne presenterer nettopp ikke sin makt og autoritet overfor individer som passivt ser og hører på (som i Weimarrepublikken). Makt og autoritet presenteres gjennom de marsjerende, syngende, jublende, ventende, lyttende, hilsende massene, gjennom de ritualer som utføres, gjennom "anerkjennelsen" av de tegn- og symbolpregete omgivelsene, gjennom den felles og samlede opptreden. Det er alt sett bort fra vanlige og overleverte sammenhenger. Bortseingen er satt i system og organisert som innlemmelse i en annen og ny orden. Individene inn-

føyes i logikken til denne ordningen som samtidig først blir til gjennom individenes utøvelse av den, gjennom individenes handlinger. Og handlingene blir og er alt deres egne. Som sådanne har de sine virkninger "innover", dvs. på følelses-, opplevelses- og holdningsplanet.

Men dreier det seg ikke her om tvang og disiplinering? Uten tvil. SA og SS er hele tiden tilstede. Fra 1934 er de direkte pålagt å forhindre folk i å forlate masse møtene. Bak utsmykningen og den festlige stemning lurer terroren. Hovedsaken er likevel ikke disiplineringen slik som den her fremtrer i sine militære former. For partiideologene står det klart nok: disiplinering alene holder ikke. De disiplinære praksiser må transformeres slik at de innbefatter opplevelsesplanet og selve personligheten til individene.

Slik sett kan vi snakke om en "gitt" ordning med foreskrevne handlinger og praksiser som utøves av individene med sikte på et forutbestemt mål: etableringen av folkefelleskapet. Utøvingen er her det avgjørende. Den "fastlegger" individene og er innrettet mot å fremkalle bestemte opplevelser og holdninger - uberørt av hva individene mener og tror, av deres innerste overbevisninger og oppfatninger, av om utøvingen skjer frivillig eller ikke. Utøvingen som sådan skal ha sine virkninger, skal produsere effekter på opplevelses- og holdningsplanet, skal fremrope "indre tilstander".

Derved blir ikke individene bare "fastlagt". De bindes av sine egne følelser og stemninger og rives med i videre handlinger og handlingsammenhenger. De forplik-

tes av sin egen utøving, kan ikke gå tilbake, er alt plassert i stadige fortsettelser. Snart tror de vel selv: det er slik som propagandaen sier, eller bedre: hva som virkelig er, blir nå også sagt og fremvist.

På denne bakgrunn virker det berettiget å si at fascistene her var ute etter endringer av bestemte praksiser, hvor en praksis ikke bare innbefatter handlinger/handlingssammenhenger og opplevelser/holdninger, men også ritualer, tegn- og symbolpregete omgivelser osv. De praksiser det er snakk om, er knyttet til demonstrasjoner, masse møter, festdager mer generelt. Slike ble det etter hvert mange av under nasjonalsosialismen, 14 i alt, medregnet 1.mai. De er karakteristiske for det som ofte omtales som fascistisk offentlighet. Og hva skulle endres? De tradisjonelle og overleverte praksiser som tidligere hadde opptatt dette feltet, spesielt for arbeiderklassens vedkommende.

Nå er slike praksiser knyttet til bestemte steder og dager og på denne måte tids- og rombestemte. Selv om de uten tvil kan forplikte individene i videre sammenhenger og ha relativt vidtrekkende konsekvenser, har de som sådanne en "flyktig" karakter. De forsvinner lett i hverdagens rytmer og vaner. Skal fascistenes målsetting om den "totale nyforming av det tyske menneske" ha noe for seg, er det derfor nødvendig med endringer også på en rekke andre plan. Først dermed kan individenes livsform bli truffet. Spesielt problematiske er her de hverdagslige praksiser, de som primært vedrører organiseringen av dagliglivet. I det følgende skal vi se på tiltak fra fascistenes side som er relevante i denne forbindelse.

6. Arbeidslivets reorganisering. Kraft durch Freude

I sin 1.mai tale hevder Hitler at han har befridd arbeiderklassen fra det tyranni som dens marxistiske ledere hadde utøvd. Han anerkjenner betydningen av kroppsarbeidet og går til angrep på den fordom som ligger i å oppfatte det som mindreverdige. "Denne fordom vil vi utrydde i Tyskland." Han la opp til forsoning.

Talen gjorde uten tvil inntrykk. Mange av arbeiderne var overrasket over Hitlers utspill, andre var avventende. Arbeidsløsheten hadde herjet lenge i Tyskland og de fleste var først og fremst opptatt av å sikre seg arbeid. Man fikk se hva Hitler her kunne få utrettet. I alle fall: arbeiderklassen holdt seg i ro på denne 1.mai.

For Hitler var dette langt fra tilstrekkelig. Han var ute etter en akseptering av det nye politiske herredømme, ja, etter arbeidernes aktive støtte. Uten denne ble fascistenes langsiktige planer, spesielt på det utenrikspolitiske plan, vanskelig å gjennomføre. En gjentagelse av begivenhetene fra 1918-sammenbruddet av hjemmefronten, arbeidernes oppstand - måtte unngås for enhver pris.¹

Det var Den tyske arbeidsfront som fikk til oppgave å hamle opp med arbeiderne og å integrere dem i det nye folkefelleskapet.² Oppropet til dannelsen av DAF kom

1. Sml. Berger, s. 16 og 122.

2. Sml. redegjørelsen hos Broszat "Der Staat Hitlers", München 1971, 183f.

2.mai 1933, samme dag som de sosialdemokratiske og kommunistiske fagorganisasjonene ble oppløst. DAF overtok formuene og eiendommene med trykkerier, biblioteker, turnhaller, idrettsanlegg osv. og ble med ett den rikeste organisasjonen i NSDAP. Noe senere ble også de andre fagorganisasjonene med tvang innlemmet i DAF. Masseutmelding av medlemmer fant ikke sted.

Opprettelsen av DAF må også sees som et forsøk på å hindre fremstøtene fra NSBO, den fascistiske fagorganisasjonen. Innen partiet fryktet man at de radikale elementer her kunne få innflytelse overfor arbeidspolitikken og på arbeiderne. Mer prinsipielt ble uavhengige fagorganisasjoner av enhver form sett på som en trussel. Underordningen under partiet var absolutt påkrevet.

DAF var tenkt som en organisasjon som ikke bare skulle innbefatte arbeidere og funksjonærer, men også den andre "part". Etter å ha mottatt forsikringer om at organisasjonen ikke ville blande seg inn i arbeids- og sosialpolitiske forhold (og spesielt ikke på bedriftsplan), løste bedriftseierne opp sine egne klasseorganisasjoner og gikk i november 1933 inn i DAF. I et dokument fra denne tiden heter det:

DAF er sammenfattingen av alle de mennesker som står i arbeidslivet, uavhengig av deres økonomiske og sosiale posisjon. I den (organisasjonen) skal arbeideren stå ved siden av arbeidsgiveren og ikke lenger være adskilt av grupper og sammenslutninger som tjener til å ivareta spesielle økonomiske og sosiale lag og interesser...DAF er ikke stedet hvor de materielle spørsmål i det daglige arbeidsliv blir avgjort...Arbeidsfrontens høye mål er oppdragelsen av alle de tyskere som står i arbeidslivet til troskap mot den nasjonalsosialistiske stat og til nasjonalsosialistisk sinnelag...¹

1. Sitert etter Broszat, s. 192.

Innen bedriftene fikk derved bedriftseierne frie hender. Det ble fra da av ikke lenger snakket om bedriftseiere og arbeidere, heller ikke om arbeidsgivere og arbeidstagere, men om førere og følgesvenner. Selve forholdet mellom dem ble utlagt som et troskapsforhold. De lidelsesstrategier som ble praktisert i denne forbindelse, går vi ikke her inn på, heller ikke på de konflikter som etter hvert oppsto mellom bedriftseierne og DAF.

Denne utviklingen ble støttet opp av den statlige lovgivingen som på kort tid fjernet de rettigheter som arbeiderklassen hadde opparbeidet seg. Var denne nedbyggingsprosess alt kommet godt igang i Weimarrepublikkens siste år, så ble nå sluttstreken satt. Gjennom loven om "Arbeidets tillitsmenn" ("Treuhandern der Arbeit") fra slutten av mai 1933 ble tariffautonomien mellom arbeidsgivere og arbeidstagere opphevet. Isteden for frie forhandlinger ble det statlig tvangsregulering av arbeidskonflikter og tariffspørsmål. De "tillitsmenn" som ble innsett, hadde dertil vanligvis sin bakgrunn i arbeidsgiverkretser.

Noe senere ble det bestemt at man ved reguleringer av lønnstariffer og arbeidskontrakter ikke lenger skulle gå ut fra bransjene, men fra de enkelte bedrifter. I siste instans skulle de nevnte "tillitsmenn" ha det avgjørende ord her. Men bare i siste instans. For nasjonal-socialistene var det ut fra førerprinsippet en selvfølge at lederen av bedriftene også skulle være føreren og selv ordne opp. Videre bør nevnes at "arbeidsboken" ble innført pr. lov i 1935 for alle arbeidere og funksjonærer.

"Arbeidsboken" dannet grunnlaget for en omfattende kontroll og styring av arbeidskraften. Det snakkes ofte om en reføydaliseringssprosess.¹

Vi skal se nærmere på noen tiltak fra DAF's side i denne første periode etter maktovertagelsene. Tiltakene ble satt i verk av to avdelinger innen organisasjonen, med de noe merkelige navn "Kraft durch Freude" og "Schönheit der Arbeit".² Uttrykkene "glede" og "skjønnhet" er likevel karakteristiske nok og henviser nettopp til at DAF ikke var ute etter å gripe inn i de materielle forhold (lønsspørsmål, arbeidsbetingelser osv.). Dette skyldtes ikke primært den utviklingen som vi kort har skissert. Det var i pakt med det fascistiske grunnsyn.

De to avdelingene kastet seg følgelig over reproduksjonssfæren, dvs. den sfære hvor arbeidskraften daglig fornyes og opprettholdes, altså ikke arbeidsområdet i vid forstand og spesielt fritiden, både utenfor og i bedriftene. Den praktisk-organisatoriske virksomhet ble satt inn med henblikk på endringer av de handlingsmønstre og praksiser som her hadde festnet seg. Reproduksjonssfæren skulle rives ut av arbeidernes egne reguleringer.

Nå hadde arbeiderklassen i Weimarrepublikken gjennom sine organisasjoner bygd opp en "offentlighet" som gjennomgripende preget både arbeidernes levemåte og deres politisk-kulturelle eksistens. Det tenkes her ikke bare på betydningen av den praktisk-organisatoriske virksomhet i

1. For disse saksforhold sml. Masons artikkel "Labour in the Third Reich" i "Past and Present", nr. 33, 1966.

2. Sml. her "Fascismus und Ideologie", Mason og Berger, 145f., sistnevnte vedrørende lokalforhold.

snever forstand, men på hele systemet av arbeidersports- og arbeideturnforeninger, arbeiderradio, arbeiderskoler, arbeiderteater, arbeiderkunst, osv.

7. Fritiden organiseres

I og med at arbeiderklassens organisasjoner etter makt- overtagelsen var blitt utradert, hadde det imidlertid oppstått et tomrom. Det "private" og fritiden var uordnet og preget av tilfeldigheter, men fortiden overvintret likevel i de tradisjonelle praksiser og i den innøvde livsform. Dette kunne gi opphav til egen organisering, noe som for enhver pris måtte forhindres. Nyorganisering var følgelig påkrevet og da med tanke på etableringen av nye praksiser. Poenget lå i å få selve reproduksjonen til å foregå i fascistiske former.

Det ble gått empirisk til verks. I samarbeid med "Kraft durch Freude" ble det fra Siemensverkene i Berlin sendt ut spørreskjemaer til alle arbeiderne for å finne ut hva de drev på med i fritiden. Gjennom spørreskjemaundersøkelsen kom det frem at få gikk på kino eller i teater, få leste bøker eller var med i idrettsforeninger, de færreste reiste utenfor Berlin-området osv. Her måtte noe gjøres.

Resultatet (som også sier noe om den vekt som ble lagt på de kulturelle verdier fra fascistenes side) ble at symfoniorkestre ga konserter i lunsjpausene i de større bedrifter, folkemusikkgrupper ble innkalt for å danse og synge, bibliotekene ble utvidet (men også renset

for all "skadelig" litteratur) og arbeiderne fikk billige billetter til teatrene. I tillegg ble idretten organisert og subsidiert slik at også den vanlige arbeider kunne seile eller spille tennis.

Enda viktigere var organiseringen av feriene, ikke bare i form av turer og vandringer i det egne land, men som reiser i det store utland (sydenturene var spesielt populære). Dette var for de fleste noe nytt. I 1934 reiste 70.000 utenlands med "Kraft durch Freude", i 1935 alt 130.000. Selv om funksjonærgruppen her var sterkest representert, fantes det et betydelig innslag av arbeidere. Og Gestapofolk var selvfølgelig med - for sikkerhets skyld. Samlet kan man si: Menneskene måtte fra nå av - hvis de ønsket å drive med idrett - drive den i fascistisk dominerte organisasjoner, hvis de ville dra på turer, gjøre dette med turgruppene til nasjonalsosialistene, hvis de ville ta ferie - det fantes ingen feriegodtgjørelse og ingen andre former for ferie som det kunne betales for - ta ferien med "Kraft durch Freude".¹ Å prøve seg på egenhånd, var alt opposisjon.

8. Arbeidsmiljøet forbedres

At slike tiltak ikke var tilstrekkelige, ble hurtig klart for ledelsen i DAF. Det ble stadig oftere nødvendig med formaninger og med mer eller mindre åpne trusler overfor dem som vegret seg for å delta. Men trusler og tvang fører til passivitet og slett ikke til den aktive støtte

1. "Fascismus und Ideologie", s. 241.

som Hitler og NSDAP var ute etter. Her kom "Arbeidets skjønnhet" supplerende inn, en avdeling underlagt Speer. Det gjaldt å overbevise bedriftseierne (som nevnt kunne ikke DAF blande seg direkte inn i bedriftsinterne forhold) om hvor viktig det var å øke produktiviteten til "følgesvennene", noe som nettopp kunne gjøres ved "forskjønnelse av bedriftene og ved forbedring av de eksisterende "innretninger".

Ifølge Mason var det i 1940 på initiativ fra "Arbeidets skjønnhet" gjennomført "forskjønnelser" av 26.000 bedrifter. Det var anskaffet 24.000 vaske- og omkleddingsrom og 18.000 kantiner og hvilerom. 17.000 parker var anlagt og 3.000 bedriftsidrettsplasser bygd. Arbeidet ble utført etter arbeidstid og på fritiden av arbeiderne selv - en noe spesiell form for merarbeid (i og med at arbeidsproduktet ble bedriftens eiendom), hvor poenget lå i koblingen mellom bedriftsfellesskap og folkefellesskap. Og hvis nå en gang bedriftseieren, direktøren eller den lokale partileder arbeidet med, ble dette slått stort opp i pressen: arbeidskameratskap istedenfor klassekamp, en demonstrasjon av hva folkefellesskap egentlig betyr. For dem som i lengden motsatte seg slikt arbeid, ventet Gestapo og konsentrasjonsleirene.

De forbedringer som faktisk kom istand av det vi idag kaller arbeidsmiljøet (og da først og fremst i de større bedriftene), ble ideologisk fulgt opp gjennom aften- og weekend-kurs. Her ble poenget med forbedringer forklart under paroler som "Gå sammen om bekjempelse av støy", "God beslysning betyr bra arbeid", "Glede ved arbeidsbenken

betyr høyere produktivitet", osv. I og for seg var dette ikke noe nytt. Alt i Weimarrepublikken hadde storkonserner à la Siemens etter amerikanske forbilder prøvd seg med lignende tiltak. Det karakteristiske nå var imidlertid koblingen mellom bedrift og fascistisk stat og at en statlig organisasjon sto for regien.

Det bør i denne forbindelse nevnes at DAF arrangerte stort anlagte konkurranser mellom bedriftene som en spore for videre tiltak (250.000 bedrifter og kontorer deltok i 1939). Videre bør nevnes at organisasjonen etter den hadde kastet seg over fag- og yrkesutdanningen, arrangerte nasjonale konkurranser i samarbeid med Hitlerjugend med prøver både av kvalifikasjoner og politisk pålitelighet for alle fag og profesjoner. Antall deltagere steg fra 1 million i 1936 til 3,6 millioner i 1939.

Sammenfattende kan vi si at disse tiltakene hadde som mål å reorganisere reproduksjonsvirksomheten, særlig til arbeiderne. Fascistene søkte å gjøre seg både unnnværlige og allesteds nærværende. Reproduksjonen skulle dermed foregå i former som kunne gi opphav til nye iakttagelser, opplevelser og erfaringer. En annen virkelighet enn den overleverte skulle komme til syne og virke handlingsforpliktende og gi grobunn for nye praksiser.

9. Resultater av ideologiseringsprosessen

Hvilke virkninger hadde tiltakene, bidro de til "nyformingen av det tyske menneske"? Ut fra det materiale som vi benytter oss av, er det vanskelig å gi svar. I tillegg burde det ha blitt tatt hensyn til andre former for tiltak, knyttet til det som ofte kalles "sekundær ideologisering" - gjennom aviser, ukeblader, radio, gjennom filmer, litteratur, kunst osv.¹ For vårt formål (og for å antyde retningen av et svar) er det likevel tilstrekkelig igjen å kaste et blikk på den utviklingen som vi tidligere skisserte.

På mange måter ble de reelle økonomiske forhold og problemer oversett av fascistene. Vilkårighetene innen den statlige politikk førte alt i 1935 til en krise på arbeidsmarkedet, noe som reflekteres i forbindelse med fireårsplanen i 1936. Arbeidsløsheten var etterhvert forsvunnet, i alle fall var det mangel på fagarbeidere. Innen en del bransjer, særlig de som var knyttet til rustningsindustrien, var lønnsnivået blitt relativt bra. Men produktiviteten gikk ned. Det klages også stadig over arbeidernes holdninger, deres manglende disiplin, arbeidsmoralen. Folk ble bare borte fra arbeidet - en form for sabotering som det var lite å gjøre med: det fantes knapt andre som kunne overta jobbene. Direkte opposisjon var likevel temmelig meningsløs. I konsentrasjonsleirene var det plass nok.

Innen DAF ble det etterhvert viktig å minne folk på at feriereisene ikke var rene fornøyelsesturer: "Kraft

durch Freude" eksisterte ikke for å stimulere til orgier, fremhevet lederen (Ley) i 1938. Organisasjonen "Bund deutscher Macht" hadde da alt fått tilnavnet "Ball deutscher Mutter".¹

Hvorfor skulle retningen av et svar ha å gjøre med slike saksforhold? Etter vår oppfatning er utviklingen på det økonomiske plan og av arbeidsbetingelser, arbeids- og lønnsforhold, levevilkår osv. på en helt annen måte grunnleggende for forandringer av holdninger, praksiser og livsform enn tiltak av den type som vi har behandlet. Uten å ta hensyn til hva som her skjer, kan ikke engang forandringsmekanismene bli fattet. En slik tankegang kan ha noe for seg hvis man tenker på at det for nasjonal-socialistene etterhvert (fra 1937/38) ble nødvendig med helt andre tiltak overfor arbeiderklassen enn de som ble satt i verk av de to avdelingene i DAF.

De tiltak som hittil er blitt nevnt, har enten vært knyttet til et noe spesielt område (massemøter, fester, feiringer) eller til en bestemt sfære. Ut fra fascistenes egne målsettinger var selvfølgelig den type tiltak mer avgjørende som vedrørte de "nye mennesker" i direkte forstand: den oppvoksende generasjon. Sentralt står her sosialiseringen. Gjennom den formes de grunnleggende opplevelser og erfaringer, de primære praksiser innøves og verdisystemet med sin hierarkisering av verdier blir etablert.

Etter maktovertagelsen gjennomførte fascistene betydelige endringer av de "offisielle" sosialiseringsinstan-

1. Her etter Mason.

ser: familien og skolen. Endringene berørte både det interne forhold mellom instansene og deres forhold til staten. På grunn av de lange og dype tradisjoner som er "innskrevet" i disse instansene, ville effekter her likevel måtte vente på seg.

Ungdommen blir imidlertid ikke gjennomgripende bestemt eller "fastlagt" av de "offisielle" sosialisering-instansene. En "rest" forblir, hvor andre former for sosialisering kan komme inn. I Weimarrepublikken ble disse andre former først og fremst representert gjennom ungdomsbevegelsen (Jugendbewegung). Denne som hadde sitt rekrutteringsgrunnlag i byene, bragte til uttrykk de systemopposisjonelle krefter innen den oppvoksende generasjon. Å få kontroll over ungdomsbevegelsen ble for fascistene et viktig anliggende.

10. Den nye ungdomsbevegelsen

Hitlerjugend som ikke hadde spilt noen sentral rolle i ungdomsbevegelsen i Weimarrepublikken, fikk her avgjørende betydning. I løpet av våren 1933 ble de konkurrerende organisasjoner oppløst og tvangsmedlemskap i Hitlerjugend innført. Etterhvert kom den til å omfatte ca. 90% av ungdommen. De virksomhetsfelter som hadde karakterisert ungdomsbevegelsen - vandringene, leirlivet, naturtilknytningen - ble nå utvidet og gjort til et område for fascistiske tiltak. I tillegg ble ungdomsbevegelsen selv transformert. Gjennom Hitlerjugend ble den så å si statliggjort, dvs. en del av statsapparatet.

Som sådan kunne Hitlerjugend fremtre som en sosialiseringsinstitusjon ved siden av de tradisjonelle og som likeberettiget. Derved kunne den også fungere opposisjonelt, dvs. stille spørsmål ved skolens legitimeringsbasis og - som statsapparat - tre overfor familien. De systemopposisjonelle krefter ble følgelig forvandlet til opposisjon overfor det gamle og "folkefjerne" slik dette hadde satt seg fast i de "offisielle" sosialiseringsinstitusjonene. Det "nye" var dengang, dvs. i de første årene etter maktovertagelsen, enda nytt.

Gjennom referat av materiale fremlagt i "Fascismus und Ideologie" skal vi kort gå inn på tiltak fra fascistenes side innen et av virksomhetsfeltene til Hitlerjugend, nemlig leirlivet. Var leirformen generelt en viktig form for disiplinering under nasjonalsosialismen (og bak disse leirene ligger en annen form for leir - som trussel: konsentrasjonsleirene), så var den den karakteristiske form for sosialisering og disiplinering innen Hitlerjugend. De praksiser som her ble innøvd og tilvante skulle nettopp stå imot de tradisjonelle praksiser slik disse ble formidlet av familien og skolen. Det "nye menneske" måtte bygges opp fra områder "utenfor" det kjente og selvfølgelige for å kunne representere reell opposisjon (sml. den "resten" som vi tidligere snakket om).

Leirene lå langt fra byene og det tilvante, fra familie og skole - i naturen. Leirlivet utfolder seg i grupper. Individene sover og spiser sammen, driver sport sammen, deltar sammen i morgenappeller og flaggheising, er sammen ved leirbålene og i skoleringsvirksomheten osv.

Den enkelte har ingen tid til seg selv, til praktisering av innøvde vaner og rytmer. Det gjelder bestandig å være på høyden, å være opplagt og hjelpsom, å være som de andre. Sosial bakgrunn og andre "spesialiteter" er opphevet eller alt satt som avvik og sært - nettopp i motsetning til gruppen, til fellesskapet. Hva som foregår i hodet på den enkelte, forblir likegyldig og lar seg ikke uttrykke. Kontrollen over de egne livsbetingelser er blitt borte.

Leirene er innringet av naturen som noe ukjent og fascinerende og av fellesskapet som man skal underordne seg. Fellesskapet er representert gjennom gruppelederen som selv kommer fra ungdommens rekker, som oftest få år eldre: én av deres. Gruppelederen er representant for føreren og dermed for et annet fellesskap, nemlig folkefellesskapet.

Innringningen praktiseres i militære former gjennom marsjering, eksersering, gjennom appeller og skyteøvelser og setter seg fast i den egne kropp (uniformen som er den samme for alle) og i naturen som landskap (flaggene, teltene, leirbålene osv.) - i hva man ser og ikke ser. I og gjennom deltagelsen identifiseres individene med det de deltar i. Som handlende kommer de ikke utenom bestemte følelser, opplevelser og erfaringer. Disse er alt forformet og produseres gjennom selve deltagelsen, gjennom handlingene med sine innlagte rytmer og ritualer. I produksjonen av følelser, opplevelser og erfaringer skjer fascineringen som av seg selv. Produksjonen er alt utlagt som reproduksjon av det tilgrunnliggende og "naturlige" i hver

enkelt - ut fra blodet og rasen. Det legges ikke noe til. Det er hjertet og instinkt og det innerste som selv taler og ikke jeg og mitt og hva den enkelte mener og vet.

11. Naturen som virkemiddel

Produksjonen er på sikt produksjon av holdning eller av karakter (som fascistene selv sa det). Holdningen eller karakteren skal selv frembringe handlinger som frivillige - de handlinger som individene alt utfører, men også (i og med utføringen) handlinger i andre og videre sammenhenger. Utføringen forplikter i forhold til organisasjonens øvrige virksomheter og i forhold til virksomhetsfelter innen andre av de organisasjoner som etterhvert kastet sitt nett over individene.

La oss ta et eksempel på hva fascistene var ute etter gjennom sine tiltak, her knyttet til det rasistiske som noe forformet og som noe som skal innøves. Som sagt: naturen er der som det ukjente og fascinerende. Nå oppleves den som for første gang sammen med andre gjennom stemninger og følelser. Den setter seg fast som landskap. Opplevelsene er alt knyttet til oppdagelsen av den egne kroppen som natur (gymnastikk, sport, kroppshygiene, svømming osv.). Relasjonen gjør naturen til det "hjemlige", til det ekte og mest enkle og "naturlige", til det som individene bestandig alt har tilhørt.

Tilhørigheten er tilhørighet til folket og stadfester gjennom blodet og rasen. Folket symboliseres gjennom

bonden som pløyer sin jord og høster, som tenker sine enkle tanker og synger. Selv kommer det uforfalsket til uttrykk i seder og skikker og gjennom den artsegne tenkemåte. For individene gjelder det å åpne seg for dette ekte og opprinnelige, for det som i hverdagens gjøremål og plikter lett blir glemt. Det gjelder å motta det glemt og de "dyder" som er knyttet til det: troskap, ære, rett osv.

Slik blir naturen til det "hjemlige" og til det opprinnelige, hvor folket bestandig har bygd og bodd, til livsrommet. At noen hører til, innebærer at andre ikke hører til. Dette er de fremmede med sine destruktive krefter. De fremmede må man stå imot, bekjempe og - om nødvendig fjerne. Gjennom slike sammenhenger innøves følgelig rasen og det rasistiske som opplevelse og holdning.

12. Den nye forførende livsstil

Vi har tatt opp noen av de tiltak som fascistene satte i verk for å omforme og endre individenes tradisjonelle og tilvante praksiser. Bakgrunnen var deres målsetting om den "verdanskuelige erobring av det tyske folk", om den "totale nyforming av det tyske menneske". Målsettingen ville etter vår oppfatning bare ha hatt noe for seg hvis denne omforming og endring hadde kommet istand.

Det er i denne forbindelse igjen viktig å understreke at disse praksiser på grunnleggende måte tilkjenner den virkelighet som individene beveger seg i. De angir ikke bare hva som blir sett og hørt, hva som føles og oppleves,

men også erfaringer, holdninger og verdier. Slik sett innbefatter de primære stillingtagender til omverden, til fortid og fremtid, en basisorientering altså, individenes livsverden.

Praksisene angir og innbefatter slike forhold idet de "praktiseres", dvs. i og gjennom de handlinger som individene faktisk utfører. Det er derfor ikke tilfeldig at fascistene satset på handlingsplanet, på innøving av andre og nye handlinger. De forventet seg nettopp effekter overfor det som ligger til grunn for "praktiseringen" og derigjennom overfor praksisene selv.

Nå har vi i all hovedsak vært opptatt av tiltaks-siden og i tillegg bare av tiltak innen bestemte områder. Om virkningene (dvs. om fascistene lyktes eller ikke i sitt forehavende) har vi ikke sagt noe særlig. Vi har dermed kun påpekt noen av de mekanismer som er i sving ved omforminger og endringer av praksiser og mer henvist til enn egentlig behandlet et sentralt forskningsområde.

Selve området vil vi karakterisere som et kampfelt. Fascistenes tiltak (som selv har sine historier) blir møtt med reaksjoner ut fra alt etablert praksiser som er historiske og klassespesifikke, som har sine produserte opplevelser, erfaringer og holdninger. Kampfeltet er innvevd i andre kampfelter (f.eks. av økonomisk og politisk art) og er mer eller mindre viktig for det som hender og skjer - alt etter konjunktoren.

Vi har dermed ikke å gjøre med en "blokk" av praksiser og livsformer, hvor det statlige og politiske plan og den "offisielle" ideologi og propaganda knapt vinner

frem eller slår røtter, med en "rest" som på tross av omveltninger følger sine egne regler. Dette ville innebære en alt satt diskrepans mellom tiltakssiden og hverdagslivet, et hverdagsliv hvor mer grunnleggende strukturer likevel "overvintrer".

En slik diskrepans synes videre å forutsette en bestemt oppfatning, nemlig av det primærmenneskelige som noe som i sin kjerne forblir uberørt av hendelser og omveltninger. Det kan derved opereres med en "menneskenatur" som enten blir satt som et "an sich" som utfolder seg ut fra interne mekanismer og som bevarer en ontologisk fundert "treghet" eller blir til et romantisk "smutthull", hvor det kollektivt-ubevisste driver sin skjulte virksomhet - hinsides det som faktisk og historisk skjer på det økonomiske, politiske og offisielt-ideologiske plan.

I motsetning til dette holder vi fast på tesen om et kampfelt med (minst) to fronter. Tesen gjør det nærliggende å si at individene gjennom kampene forandres og blir annerledes uten at vi her (dvs. ut fra dette feltet som sådant) kan snakke om egentlige seire og nederlag. I og med at individene forandres og blir annerledes, produseres de stadig på nytt som historiske subjekter.

Også i forhold til slike anliggender er den tyske fascisme (og da spesielt fasciseringsprosessen i Weimarepublikkens siste år, maktovertagelsen og de første år av fascismen ved makten) å anse som et viktig lærestykke. De brå, uventede og hurtige forandringer som skjer i denne perioden kan avdekke prosessen og strukturer som det ellers ikke er så lett å se, som imidlertid er av vesentlig betydning for å forstå hva som skjer med oss.

